

Dodenlijst

ZENOBIAREEKS 3

Onder redactie van Diederik Burgersdijk, Richard Calis,
Raphael Hunsucker, Willemijn Waal en Johan Weststeijn

Reeds verschenen

- 1 *Alexander en Darius. De Macedoniër in de spiegel van het Nabije Oosten.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk, Wouter Henkelman & Willemijn Waal (2013)
- 2 Henk Singor, *Sicilië in de Oudheid. De Griekse periode.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk & Willemijn Waal (2013)

Dodenlijst

*Appianus en Cassius Dio over de verschrikkingen van de
proscripties*

vertaling WILLEM VAN MAANEN & MARCO POELWIJK

Verloren
Hilversum
2014

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van de Stichting Zenobia.

Op het omslag: Studie naar Augustus als Pontifex Maximus', linoleumsnede Joep Beijst,
© Joep Beijst 2014.

ISBN 978-90-8704-492-3

Boekverzorging: Uitgeverij Verloren, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
www.verloren.nl

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	9
Een korte biografie van Appianus	13
Een korte biografie van Cassius Dio	15
Appianus, <i>De Burgeroorlogen</i>, boek 4.5-51	16
Cassius Dio, <i>Romeinse Geschiedenis</i>, boek 47.1-14	44
Aantekeningen bij Appianus	53
Aantekeningen bij Dio	77
Bibliografie	80
Index nominum	82

Voorwoord

Een van de vreselijkste episodes uit de Romeinse geschiedenis breekt aan in de laatste jaren van de republiek met de proscripties van het tweede triumviraat. Honderden van de rijkste en aanzienlijkste burgers mogen dan straffeloos worden gedood. Hun namen komen op lijsten te staan en worden overal gepubliceerd. Wie hun hoofd naar het Forum brengt, ontvangt een enorme beloning. Wie hen helpt, komt zelf op de lijst.

De proscripties hebben, dat zal niet verbazen, een onmiddellijk en diepgaand effect op de maatschappelijke verhoudingen. Want van groot belang wordt de vraag, hoe goed je huwelijk is, hoe goed de band met je zoon, en hoe trouw je huisslaven, wanneer er een gigantisch bedrag aan je naasten wordt uitgelooft om die banden door te snijden.

De keuzes die dan gemaakt worden zijn in de Oudheid uitvoerig beschreven en becommentarieerd. Hier was een situatie die alle menselijke deugden en ondeugden uitlokte: moed, lafheid, trouw, hebzucht, wraakzucht. Betrek daarbij het toeval en het menselijk vernuft, en elke biografie van een vogelvrije werd een tragedie – of een mirakel.

In dit boek wordt het relaas van de proscripties gepubliceerd dat de Griekse schrijver Appianus twee eeuwen later neerschreef en opnam in zijn geschiedwerk *De Burgeroorlogen*. Via het werk van deze historicus zijn de lotgevallen van de vogelvrijen het uitgebreidst overgeleverd.

Eveneens een doorlopend verhaal over de proscripties, maar minder uitgebreid, vertelt nog weer later de Griekse schrijver Cassius Dio, en ook zijn verslag is hier in vertaling opgenomen.

Van de belangrijkste contemporaine Romeinse geschiedschrijvers, Livius en Pollio, zijn de verslagen van de proscripties verloren gegaan. Wel zijn er uit de tijd vóór Appianus passages te vinden over de proscripties in het geschiedwerk van Velleius Paterculus (19 v.C.-31 n.C.), in de biografieën van de Griekse schrijver Plutarchus (46-120) en in de Augustusbiografie van Suetonius (69-122). Ook zijn de lotgevallen van een hele reeks vogelvrijen verspreid beschreven in de anekdotenverzameling van Valerius Maximus, die is verschenen tijdens de regeringsperiode van keizer Tiberius (14-37).

Ook van deze passages is het grootste deel hier vertaald en verwerkt in de aantekeningen bij Appianus en Dio.

De vertalers danken de Stichting Zenobia voor de gelegenheid die zij heeft geboden om deze vertalingen te publiceren, en voor de grote steun die zij daarbij heeft verleend.

Inleiding

Eind oktober 43 v.C. kwamen drie mannen bij elkaar op een eiland in de rivier de Reno, ter hoogte van Bologna, om een plan te ontwerpen dat hun voor vijf jaar ongecontroleerde macht moest geven in de Romeinse republiek. Drie man formeel aan de macht voor vijf jaar, dat was in de republiek een novum. De uitvoerende macht lag er sinds mensenheugenis bij twee consuls, die telkens na een jaar weer plaats moesten maken voor twee nieuwe consuls, en die bovendien al hun voorstellen eerst door de volksvergadering moesten krijgen. Nu zouden deze consuls, én de volksvergadering, een machtsblok van drie boven zich moeten dulden.

Maar de situatie in 43 was ook uitzonderlijk. Verschillende partijen pretendeerden dat zij het wettelijk gezag in de republiek vertegenwoordigden. Doel van de drie mannen, Antonius, Lepidus en Octavianus, (die zelf overigens ook partij waren) was om deze toestand op orde te brengen. De titel die ze voor zichzelf kozen zei precies dat: driemannen voor het op orde brengen van de republiek. En onder deze titel, *tresviri rei publicae constituendae*, werden zij op 27 november 43 formeel benoemd door de volksvergadering. Hun verbond staat bekend als het tweede triumviraat.

Het conflict om de macht in Rome was al enkele jaren aan de gang. Vers in het geheugen lag een akelige burgeroorlog, die was begonnen in 49 toen Julius Caesar de Rubicon overstak, en die Caesar had gewonnen ten koste van zijn rivaal Pompeius en een groep republikeinen onder leiding van Cato. Caesar had zich mild betoond tegen de verliezers, maar had anderzijds voor zichzelf de alleenheerschappij opgeëist – en gekregen.

Maar Julius Caesar was dood, vermoord in de senaat op de Idus van maart 44, aan de voet van het standbeeld van zijn oude vijand, Pompeius, door een groep senatoren in naam van de republikeinse vrijheid, en sindsdien waren twee partijen verwickeld in een felle strijd om de macht: de Caesarianen enerzijds en de moordenaars, of bevrijders, anderzijds.

De bevrijders, onder leiding van Brutus en Cassius hadden aanvankelijk de zwakste positie. Hun daad had een enorme weerstand opgeroepen, van een machtspositie binnen de republiek was het volstrekt niet gekomen. Niet lang na de moord

hadden Brutus en Cassius Italië verlaten en waren naar de oostelijke provincies van het Romeinse rijk vertrokken. Pas daar wisten ze een grote aanhang te verwerven en een legermacht van formaat op te bouwen.

De macht in Rome was in handen gebleven van Caesars aanhangers. Consul Marcus Antonius was al gauw na de moord aan de slag gegaan om de Caesarmoordenaars één voor één uit hun machtsposities te verwijderen, met succes.

Antonius ging echter zo voortvarend te werk dat hij zelf onder de verdenking kwam te staan te streven naar alleenheerschappij. Deze verdenking – reëel of niet – werd in de senaat hartstochtelijk gevoeld door de beste spreker van zijn tijd, Cicero, die zelf een aanhanger was van de bevrijders. Antonius verloor ten slotte zelfs het vertrouwen van de senaat in Rome, en na een veldslag bij Mutina, waar hij een nederlaag leed, werd hij in het voorjaar van 43 tot staatsvijand verklaard.

Een moment leek toen de weg vrijgebaand voor een triomferende terugkeer uit het oosten van Brutus en Cassius. Antonius wist echter te ontkomen over de Alpen, en de Romeinse legioenen die daar waren gelegerd vielen dan misschien nominaal onder de senaat in Rome, maar werden overwegend aangevoerd door Caesargezinde generaals. En na een korte, maar zeer spannende tijd sloot een van die generaals, Lepidus, zich aan bij Antonius.

Ook Lepidus werd nog door de senaat tot staatsvijand verklaard, maar toen een derde generaal, Pollio, en een vierde, Plancus, eveneens de zijde van Antonius kozen, was de Romeinse senaat uitgespeeld. En zo kwam in oktober 43 Antonius samen met Lepidus aan het hoofd van een legermacht weer terug in Italië, en meldten zij zich in Bologna.

De man die zij in Bologna ontmoetten voor topoverleg was Octavianus – en dat zou niemand een jaar tevoren voor mogelijk hebben gehouden. Octavianus was nog maar achttien jaar toen hij in 44 tot ieders verrassing bij testament door Julius Caesar als zoon geadopteerd bleek te zijn. Ondanks de roem van zijn adoptievader: een jongeman van die leeftijd deed er onder normale omstandigheden in de Romeinse politiek niet toe.

Maar Octavianus had in het afgelopen jaar bijzonder behendig gebruik gemaakt van de onvrede binnen de senaat over de consul, Antonius, en het prestige dat hij zelf had bij Caesars veteranen vanwege zijn naam (hij liet zich Caesar noemen). Op eigen initiatief had Octavianus een leger op de been gebracht tegen de consul, en zelfs had hij de consul door smeergeld enkele legioenen afhandig weten te maken.

En wat onder normale omstandigheden nooit was gebeurd: de senaat had, om een leger achter de hand te hebben tegen de consul, deze illegale lichte gesanc-tioneerd, en Octavianus benoemd tot bevelhebber in de strijd tegen Antonius in

Noord-Italië. Zo was de inmiddels al weer een jaar oudere, maar toch nog altijd slechts negentienjarige Octavianus in deze turbulente tijden plotseling een politieke factor van belang geworden, ten koste van de man die in de machtsstrijd met de Caesarmoordenaars eigenlijk aan zijn kant stond: Antonius.

Octavianus zou zich nog veel behendiger tonen: op het nieuws dat Antonius en Lepidus een coalitie hadden gesloten aan de overkant van de Alpen, gebruikte de negentienjarige dezelfde legioenen die hij tegen Antonius had gevoerd om voor zichzelf in Rome het ambt van consul, dat al een tijd vacant was doordat de twee consuls van 43 na Mutina waren gestorven, op te eisen.

Als collega koos Octavianus een oude, eerbiedwaardige maar politiek verder ongevaarlijke Caesariaan, Pedius. In augustus 43 wonnen deze twee de inderhaast uitgeschreven verkiezingen. En het was dan ook als consul van de republiek dat Octavianus aan kon schuiven aan de onderhandelingstafel in Bologna.

Octavianus had overigens, nu hij eenmaal consul was, geen misverstand laten bestaan dat hij onverzoenlijk was tegenover de moordenaars van zijn adoptievader. Via zijn collega Pedius had hij een wet laten uitvaardigen die vervolging gelastte van de moordenaars van Julius Caesar. In formele zittingen waren de moordenaars één voor één voor het gerecht geroepen en vervolgens bij verstek ter dood veroordeeld.

Nu dan, in oktober 43, op dat eiland in de Reno bij Bologna, besloten de drie mannen om de oversteek te maken naar het oosten, om daar de bevrijders voor eens en altijd te vernietigen. Maar, zoals zij lieten weten in een van de zeldzame documenten die bewaard zijn uit deze periode (want Octavianus zou veel later bevel geven om alle documenten uit deze tijd te vernietigen): vóór de oversteek zouden zij al hun vijanden in Italië laten ombrengen.

Om dit doel te bereiken kozen de triumvirs een methode die al een keer eerder in de geschiedenis door de dictator Sulla met succes was beproefd: het aanleggen van dodenlijsten. De namen van honderden leden van de Romeinse elite werden 'geproscripteerd': publiekelijk bekendgemaakt op lijsten. Ieder wiens naam op deze proscriptielijsten werd vermeld, mocht straffeloos worden gedood.

De proscriptielijsten zelf zijn niet bewaard gebleven. De aantallen vogelvrijverklaarde burgers die in de bronnen genoemd worden lopen uiteen. Van honderd-zestig mensen is bekend dat hun namen op de lijst stonden. Daaronder zijn mensen die Brutus en Cassius hadden geholpen om een machtsbasis te vestigen in het oosten; tegenstanders van Antonius en Lepidus in de senaat; mensen die het wantrouwen van Octavianus hadden gewekt.

Maar het doel van de lijst lag verder: ook vijanden van Caesar, die Caesar zelf genade had geschonken, werden in tweede instantie uit de weg geruimd, om aldus een correctie aan te brengen op de in de geschiedenis veel geroemde, maar door

realpolitiker ook vaak gesmade mildheid (*clementia*) die Caesar zijn overwonnen vijanden had betoond. Op deze manier vonden partizanen van Pompeius en Cato, beiden al door Caesar verslagen, alsnog de dood.

Ten slotte waren ook de rijken een vermoedelijk doelwit: met klem beweerden de driemannen dat het hun niet te doen was om het vermogen van de vogelvrijen; met evenveel klem beweerden antieke historici, waaronder ook Appianus en Dio, dat het hun daar wel degelijk om te doen was. Onbetwist is het feit dat de driemannen veel geld nodig hadden.

Het is onbekend hoeveel slachtoffers de proscripties gemaakt hebben. Er was ontsnapping mogelijk, naar Sicilië, bij een andere jonge erfgenaam van de burgeroorlog: Sextus Pompeius, Pompeius' jongste zoon, die na de dood van zijn vader was blijven vechten tegen Caesar, en die een privéleger op de been had gebracht waarmee hij Sicilië had veroverd.

De proscripties zouden drie jaar duren, en eindigden toen de driemannen in 40 een verdrag sloten met Sextus Pompeius, de vrede van Misenum, waarbij de vluchtelingen op Sicilië amnestie verkregen.

Het onmiddellijke doel van de driemannen was toen al bereikt, want in 42 versloegen zij Brutus en Cassius in Griekenland, in de slag bij Philippi. Brutus en Cassius vonden allebei de dood.

Maar de strijd om de macht was toen nog niet ten einde, en de republiek zou niet meer worden hersteld.

Een korte biografie van Appianus

Over de historicus Appianus is niet veel meer bekend dan dat hij werd geboren in Alexandrië in Egypte, aan het einde van de eerste eeuw na Christus. Als geschoold redenaar verkreeg hij het Romeinse burgerrecht en kwam hij uiteindelijk in Rome terecht, waar hij onder andere optrad als pleiter in belangrijke zaken waarover de keizer zelf besliste. Hij schopte het tot *procurator Augusti*, waarschijnlijk een sinecure. In deze periode van zijn leven begon hij aan zijn grote geschiedenis van Rome, gepland in 24 boeken. Hij schreef zijn werk in het Grieks, de taal van de elite in Romeins Egypte. Hij stierf waarschijnlijk ergens in de jaren zestig van de tweede eeuw.

Opvallend is, dat hij, in tegenstelling tot de meeste van zijn voorgangers, niet kiest voor de zogenaamde *annalistische* geschiedschrijving, waarbij in principe alle gebeurtenissen per jaar worden beschreven. Het probleem hiermee was, volgens Appianus, dat er op die manier geen recht werd gedaan aan de continuïteit van de geschiedenis in de verschillende regio's van het Romeinse Rijk. Vandaar dat hij kiest voor een geografische indeling van zijn werk. De volgorde van de boeken wordt bepaald door de volgorde waarin de verschillende regio's zijn veroverd door de Romeinen. Zo handelt het eerste boek over het vroegere Rome zelf, maar gaat het tweede boek over andere Italische stammen, het derde over de Samnieten in Zuid-Italië en het vierde over de Kelten in het Noorden. In het twaalfde boek worden de oorlogen tegen Mithridates, de koning van Pontus (gest. 63 v.C.) beschreven. Als de Romeinen die hebben verslagen, heersen ze over een gebied dat zich uitstrekt van Spanje tot aan Pontus, aan de kust van de Zwarte Zee. Pas dan beginnen volgens Appianus de grote binnenlandse problemen die leiden tot de burgeroorlogen. Hiervoor reserveert hij boek 13-17. De hier vertaalde passages komen uit het 16e boek, meestal aangeduid als boek 4 van *De Burgeroorlogen*. Vanaf boek 18 beschreef hij de oorlogen in zijn eigen vaderland Egypte, waar de Romeinen door hun veroveringen na drie millennia een einde maakten aan de heerschappij van de farao's. De laatste in deze illustere reeks was Cleopatra. Vanaf boek 22 concentreert Appianus zich op de carrière van Trajanus en zijn keizerschap (98-117 n.C.). In de laatste twee boeken volgen dan diens campagnes tegen onder andere de Daciërs, de Joden en de Arabieren. Helaas is zijn werk slechts ten dele tot

ons gekomen: bijna volledig bewaard zijn het voorwoord en de boeken 6-9 en 11-17. We hebben verder nog fragmenten van boek 1-5. Te betreuren valt vooral het verlies van de boeken over Egypte en Trajanus, aangezien Appianus daar zelf waarschijnlijk veel eigen ervaringen en kennis kon gebruiken.

Voor boek 16, dat hier ten dele is opgenomen, moet hij bronnen hebben gebruikt uit de eerste eeuw v.C. en zijn verslag is voor ons vooral van belang omdat we die contemporaine bronnen zelf missen. Van het zeer omvangrijke werk van Titus Livius (59 v.C.-17 n.C.), de belangrijkste Romeinse historicus die de volledige geschiedenis van Rome tot aan zijn eigen tijd – en dus ook de periode van de burgeroorlogen – heeft behandeld, hebben we de betreffende boeken alleen in zeer korte samenvatting over. Het werk van zijn tijdgenoot Gaius Asinius Pollio (74 v.C.-4 n.C.) behandelde de periode van 60 tot 42 v.C. maar is voor ons helaas volledig verloren gegaan. Pollio was een medestander van Marcus Antonius en is aan zijn werk begonnen toen Antonius nog leefde. Omdat Appianus de schuld voor de proscripties en hun gruwelijke gevolgen bij alle triumvirs zoekt, en dus ook bij Octavianus, de latere keizer Augustus, vermoeden enkele moderne historici dat Pollio zijn belangrijkste bron is geweest. De officiële augusteïsche lezing van de geschiedenis heeft die schuld waarschijnlijk vooral in de schoenen van Augustus' latere rivaal Marcus Antonius geschoven. Het beeld dat met name de dichters uit de tijd van Augustus van Antonius schetsen, is namelijk overwegend negatief.